

Unit 5
Theory of Values

प्रकरण पाचवे
मूल्यविषयक सिध्दान्त

1. मूल्य म्हणजे काय ? मूल्याचे स्वरुप आणि प्रकार
2. मूलभूत नैतिक संकल्पना : शिव, योग्य, कर्तव्य आणि सद्गुण.
3. नैतिकतेचे सिध्दान्त :
 1. प्रयोजनवादी सिध्दान्त : सुखवाद, अहंकेद्रवाद आणि सार्वत्रिक सुखवाद
 2. कर्तव्यवादी सिध्दान्त : निरुपाधिक आदेश

1. मूल्य म्हणजे काय ? मूल्याचे स्वरुप आणि प्रकार

आपण असे पाहिले की तत्त्वज्ञानाच्या पाच शाखांपैकी सौंदर्यशास्त्र व नीतिशास्त्र यांना 'मूल्यशास्त्रे' असे म्हणतात. मूल्यशास्त्रात मुख्यतः नीति व सौंदर्य या विषयक समस्यांचा समावेश होतो; त्यामुळे या दोन मूल्यांशी मूल्यशास्त्र संबंधित आहे.

आता मूल्य म्हणजे काय? हा एक मूलभूत आणि मूल्यात्मक प्रश्न आहे. मूल्य ही संकल्पना दोन संकल्पनांच्या विरोधी आहे. पहिली किंमत आणि दुसरी तथ्य या त्या संकल्पना आहेत. 'किंमत' (cost/price) ही अर्थशास्त्रीय संकल्पना आहे तर 'मूल्य' (Value) ही तत्त्वज्ञानात्मक संकल्पना आहे. मूल्य ही संकल्पना किंमत या संकल्पनेप्रमाणे तथ्य या संकल्पनेच्या विरोधात आहे. उदाहरणार्थ एकाद्या फुलाचे वर्णन लाल, गुलाबी, सुगंधी, रंगीत, काटेरी असे करता येईल. कितीही वर्णन केले तरी त्या फुलाचे मूल्य मात्र सांगता येणार नाही. फूल कोमेजले तरी देवाला वाहिलेल्या फुलाचा कचरा होत नाही. त्याचे निर्माल्य होते. हे त्या फुलाचे मूल्य असते.

Value हा शब्द लॅटीन भाषेतील Valeo या शब्दावरून आला आहे. त्याचा मूळ अर्थ शक्ति, आरोग्य असून नंतर 'ज्यामुळे परिणाम घडतो' तो असा अर्थ नंतर निघाला. फ्रेंच भाषेतील Valeur या शब्दाचा अर्थ 'उत्तमपणा' असा आहे. याचा अर्थ जे उत्तम आहे, जे निवडलेच पाहिजे असे काही म्हणजे मूल्य असे म्हणता येईल. मूल्य हा गुण आहे. तसेच ते श्रेय किंवा हित या अर्थानेही वापरले जाते.

जे निर्माण करता येते, ज्याची खरेदी विक्री करता येते, जे बाजारात उपलब्ध आहे त्या सगळ्यांना किंमत असते. मूल्य मात्र बाजारी वस्तू नसते. व्यक्तीने व समाजाने प्राप्त करावयाची, जीवनात साधावयाची बाब आहे. त्या संकल्पना असतात. उदा. प्रेम, मैत्री, करुणा, समता, न्याय, बंधुता, सौंदर्य, चांगुलपणा या सर्वांना किंवा अशा इतर गोष्टींना मूल्य असते. ही 'तात्त्विक मूल्ये' (Philosophical Values) आहेत. अशा विविध मूल्यांच्या अभ्यासाला 'मूल्यशास्त्रे' म्हणतात.

खरे तर मूल्य ही मुळात अर्थशास्त्रीय संकल्पना असून ती एकोणिसाव्या शतकात तत्त्वज्ञानात्मक संकल्पना म्हणून विकसित झाली. जीवनमूल्ये, लोकशाहीची मूल्ये, साहित्यमूल्ये किंवा मूल्यशिक्षण असे शब्दप्रयोग आपण करतो. या ठिकाणी मूल्य शब्दाने नेमके काय सूचित होते? मूल्य हा वस्तुचा खराच गुण किंवा गुणधर्म आहे की माणसाला तसे वाटते?

आयुष्यात आपण एकसारखी कशाची ना कशाची निवड करित असतो. ही निवड आपण ठरविलेल्या मूल्यमापनानुसार होत असते.तेव्हा मूल्य ही संकल्पना तत्त्वज्ञानात्मक बनते.कारण आपण आपलेच काहीतरी एक तत्त्वज्ञान ठरवित असतो.

थोडक्यात मूल्य ही आयुष्यात साधावयाची,मिळवावयाची, ज्यात आपले हित आहे अशीच कृती करावयाची बाब आहे. ती प्रत्येक व्यक्ति व गटानुसार बदलू शकते.पण तरीही प्रामाणिकपणा,सचोटी,प्रेम,ज्ञान, कल्याण, ईश्वर, धर्म अशा गोष्टीना समाजमूल्य असते.धर्म,अर्थ,काम व मोक्ष यांना म्हणूनच मूल्य आहे.

मूल्याचे प्रकार

अ) स्वतोमूल्य आणि परतोमूल्य (Intrinsic and Extrinsic Values)

मूल्यांचे मुख्य दोन प्रकार आहेत.स्वतोमूल्य (Intrinsic Values आणि परतोमूल्य (Extrinsic Values). ज्याचे मूल्य ती कृती केलीच पाहिजे असे असते ते स्वतोमूल्य आणि ज्याचे मूल्य ती कृती उपयुक्त आहे की नाही यावर ठरते ते परतोमूल्य होय. आरोग्य राखणे हे स्वतोमूल्य आहे तर व्यायाम करणे हे परतोमूल्य आहे.म्हणजेच काही गोष्टी आपल्याला त्यांच्या स्वतःकरिताच हव्या असतात,त्यांच्या साह्याने अन्य कशाची प्राप्ती करावयाची नसते त्यांना स्वतोमूल्य असते.आणि काही गोष्टी इतर काहीतरी मिळवावयाचे असते यासाठी प्राप्त करावयाच्या असतात, त्यांना परतोमूल्य असते.

वेगळ्या भाषेत जे साध्य असते ते स्वतोमूल्य होय. आणि जे साधन म्हणून वापरले जाते ते परतोमूल्य होय.स्वतोमूल्यास Value as an end म्हणतात.कारण त्या साध्य असतात.परतोमूल्यास Value as means म्हणतात. कारण त्या साधन असतात.त्यांचे अन्य एक नाव म्हणजे स्वतोमूल्यासच आंतरिक मूल्य आणि परतोमूल्यास बाह्यमूल्य म्हंटले जाते.साहित्य,संगीत,ज्ञान,मैत्री इत्यादीना आंतरिक मूल्य असते तर त्याचे साधन असलेल्या पुस्तके,तबला-पेटी-सतार इत्यादीना बाह्यमूल्य असते.

ब) नैतिक मूल्य आणि ननैतिक मूल्य : (Moral Values and Non-Moral Values)

नैतिक मूल्य म्हणजे नीतीचे मूल्य. हे सदाचार, सत्कर्मात,त्या कर्माच्या नैतिक हेतूत असते. कर्माचा नैतिक हेतू याचा अर्थ कर्तव्यासाठी कर्तव्य करणे. नैतिक मूल्याविषयी आपण आदर व्यक्त करतो त्याची प्रशंसा करतो.ननैतिक मूल्य याचा अर्थ ज्या मूल्यात कोणते तरी इतरच मूल्य असते पण त्यामागे नीतीची प्रेरणा नसते.उदाहरणार्थ एखाद्या शास्त्रज्ञाकडे खूप ज्ञान असले तरी तो आदरणीय वाटत नाही कारण तो वाईट माणूस असू शकतो.जसे की चोर बुद्धिमान असतो पण चोर असतो.त्यामुळे त्याच्या बुद्धिचा आदर कसा वाटेल ? तसेच एखादा कलावंत थोर असेल तर केवळ चांगला कलावंत होईल पण तो नीतिमान माणूस ठरेल, असे नसते.तसेच एखादा माणूस केवळ सुखी आहे म्हणून म्हणून आदरणीय ठरत नसतो !

थोडक्यात आपणास जे महत्वाचे वाटते ते मूल्यवान असते पण त्याला नैतिक मूल्य असेल तरच ते नैतिक मूल्यवान बनते. अशा मूल्याचे ज्ञान आपणास आपल्या प्रज्ञेद्वारे होते.ते कर्मेन्द्रिये अथवा ज्ञानेन्द्रियाद्वारे होत नसते.मूल्यज्ञान साक्षात (Immediate, Direct) होत असते.ज्या विधानातून असे मूल्य व्यक्त केले जाते त्यास मूल्यविधान (Value Judgement) म्हणतात.

इतर काही प्रकार असे :

- सौंदर्यशास्त्रीय मूल्ये : सौंदर्य आणि कुरुपता
- नैतिक मूल्ये : शिव - अशिव, योग्य - अयोग्य, सद्गुण - दुर्गुण इत्यादी
- ज्ञानशास्त्रीय मूल्ये : ज्ञान, ज्ञानाचे समर्थन
- सत्ताशास्त्रीय मूल्ये : अंतिम सत्य, ईश्वर,आत्मा,मृत्यू

- **तर्कशास्त्रीय मूल्ये:** सत्य-असत्य, वैध-अवैधता, युक्त - अयुक्तता
- **सामाजिक मूल्ये :** न्याय, कर्तव्ये, स्वातंत्र्य, बंधुता, समता, सामाजिक वा राजकीय हक्क .

तसेच शारीरिक मूल्य, मानसिक मूल्य, भावनिक मूल्य, क्रियात्मक मूल्य असेही उपप्रकार आहेत. या मूल्य सिध्दान्ताचाच भाग म्हणून आपण मूलभूत नैतिक संकल्पना कोणत्या, नैतिकतेचे सिध्दान्त कोणते ते पाहणार आहोत. Page | 3

2. मूलभूत नैतिक संकल्पना : शिव, हक्क, कर्तव्य आणि सद्गुण.

नीतिशास्त्र नैतिक वर्तनाचे विश्लेषण करते, सदाचरण, कर्तव्य, चांगुलपणा, दुरित, पाप इ. नैतिक संकल्पनांचा दैनंदिन व्यवहारातील वापर, त्यांचे स्वरूप, त्याचा अर्थ या सगळ्यांची चिकित्सा करणारे नीतिशास्त्र हे एक व्यावहारिक शास्त्र आहे. कोणत्याही नैतिक-अनैतिक वर्तनामागे काही मूलभूत संकल्पना असतात. त्यापुढील प्रमाणे -

1. शिव
2. हक्क
3. कर्तव्य
4. सद्गुण

व्यक्तीचे अथवा समाजाचे कोणतेही वर्तन या चार संकल्पनांच्या पलिकडे नसते. त्यांचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे

(अ) शिव :

शिव ही मुख्य नैतिक संकल्पना आहे. शिव म्हणजे चांगले. चांगले म्हणजे काय ? हा एक नीतिशास्त्रीय प्रश्न आहे चांगुलपणाचे ज्ञान झाले की व्यक्ती निश्चितरित्या चांगली वागते का ? की ज्ञान नसतानाही चांगली वागते ? की चांगुलपणाचे ज्ञान नसतानाच ती चांगली वागते ? ' चांगले काय ? ' हे कळून देखील एखादी व्यक्ती वाईट का वागत असते ? अशा व्यक्तीला खरेच चांगले म्हणजे काय ? हे नक्की कळाले आहे , असे म्हणता येते का ? चांगल्या वाईटातून मी चांगल्याची निवड का करावी ?

हे सर्व प्रश्न अत्यंत गंभीर गुंतागुंतीचे आणि थेट प्रश्न आहेत. दैनंदिन जीवन जगतांना आपल्याला हे प्रश्न पडतात. पण या प्रश्नांची आपण कधीही गंभीर चर्चा करीत नाही. त्यामुळे ते बाजूला टाकले जातात आणि गृहीत धरले जातात. आणि त्यानंतर चांगल्या वाईटाचा सतत गोंधळ होऊन आपले व्यक्तिगत व सार्वजनिक जीवन गुंतागुंतीचे बनते. म्हणून या सर्व प्रश्नांची चर्चा आवश्यक आहे.

चांगले हे पद नैतिक अर्थाने घेतल्यास त्यासंबंधात चार तात्त्विक प्रश्न उपस्थित होतात. ते असे :

1. 'चांगले' या पदाने नेमका कशाचा निर्देश होतो ?
2. कोणत्या गोष्टी चांगल्या आहेत ? आणि आपण त्या कशा ओळखतो ?
3. सर्वोच्च चांगले (अंतिम शिव - **Highest or Complete Good**) कोणते ?
4. चांगुलपणा म्हणजे नेमके ठरवावे कसे ? जगातील इतर प्रकारच्या चांगुलपणाशी नैतिक चांगुलपणा कसा ताडून पाहावा ?

चांगले किंवा शिव या संकल्पनेची चर्चा ग्रीक-पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात हजारो वर्षे चालू आहे. सॉक्रेटीस तर ज्ञान हाच सद्गुण असेही दावा करतो. प्लेटोने धैर्य, संयम, न्याय, दूरदर्शीपणा यांना सद्गुण म्हंटले आहे. परंतु एकोणिसाव्या विसाव्या शतकात जॉर्ज एडवर्ड मूर (1873 ते 1958) या तत्त्ववेत्त्याने 'शिव' पदाचे वेगळेच विश्लेषण दिले. मूरने त्यासाठी त्याची स्वतंत्र विश्लेषण पध्दती विकसित केली. तिला **मूरची पध्दती** म्हणतात.

George Edward Moore

(4 November 1873 – 24
October 1958)
an English philosopher

मूरच्या मते शिव ही संकल्पना गूढ, अतींद्रिय व अनाकलनीय आहे, असे नाही. तर मुळात शिव ही संकल्पना वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ते असे की शिव ही साधी, सरल, निरवय आणि म्हणून अविश्लेष्य संकल्पना आहे. एखाद्या संकल्पनेचे विश्लेषण देणे म्हणजे ती संकल्पना अन्य कोणकोणत्या संकल्पनांनी बनलेली आहे, ते स्पष्ट करणे होय. पण शिव ही अशी अनेक संकल्पनांनी बनलेली संकल्पनांनी बनलेली नाही. ती साधी सरल आहे. तिचे ज्ञान थेट मानवी प्रज्ञेलाच होते. एखादा माणूस चांगला की वाईट हे आपणास त्याच्या वर्तणूकीपेक्षा त्याच्याकडे केवळ पाहून जास्त लवकर कळते !

शिवची म्हणूनच व्याख्या देता येत नाही. ती अव्याख्येय आहे. व्याख्या देण्याचा प्रयत्न केलाच तर काही ना काही दोष उरतोच. त्यामुळे व्याख्येच्या भानगडीत न पडता ती व्यक्ति, वस्तू इत्यादी चांगली आहे की नाही ते सरळ प्रज्ञाबुद्धिलाच विचारणे, योग्य ठरते. म्हणून मूरच्या मते शिव ही साधी, सरल, निरवय, अविश्लेष्य आणि अव्याख्येय संकल्पना आहे

(ब) हक्क :

हक्क हा इंग्लिशमधील Right या संज्ञेचे भाषांतर होय. हक्काची संकल्पना प्राचीन रोमन कायद्यानुसार आली. तिचा कायद्याशी म्हणजे न्याय संकल्पनेशी संबंध जोडला गेला. म्हणूनच हक्क म्हणजे जे आपणास न्याय्य रितीने मिळायलाच हवे ते, अशी व्याख्या करण्यात आली. हक्काचा दावा करताना दोन गोष्टी गृहीत धराव्या लागतात. त्यांना हक्काची लक्षणे म्हणता येईल.

1. हक्काला नैतिक आधार असला पाहिजे.
2. हक्काला समाजमान्यता असली पाहिजे.

नैतिक आधार असणे म्हणजे जी व्यक्ती त्या हक्काचा दावा करते तिला तो मिळणे खरेच देणे योग्य आहे, असे वाटणे. उदा. बेकाराला काम मिळणे. या नैतिकतेला कायदेशीर मान्यता मिळाली की त्याचेच रुपांतर कायदेशीर हक्कात होते. हक्क कायदेशीर झाला की तो सक्तिने मिळतोच. पण इथे एक अडचण आहे : नैतिक हक्काला कायदेशीरता मिळणे, हे जरी बरोबर वाटले तरी प्रत्येक नैतिक हक्काला कायदेशीरता मिळेलच असे नसते. शिवाय प्रत्येक कायदेशीर हक्क जरी कायदेशीर असला तरी तो नैतिक असेलच असे नाही.

हक्काची समाज मान्यता म्हणजे हक्काला नैतिक पाठबळ मिळणे. समाजाकडून मिळणारे, मान्य असलेले हक्क मिळणे ही कायदेशीर हक्कात भर घालणारी गोष्ट असते. समाजाला मान्य नसलेला पण कायदामान्य हक्क मिळाला तरी समाज बहिष्कार घालून आपला निषेध नोंदवितो. अशी व्यक्ती असहकारामुळे असहाय्य बनते. कारण हक्क बजाविण्यासाठी सुध्दा समाजाचीच गरज असते. त्यामुळे हक्क कोणताही असला तरी समाजमान्यता ही अनिवार्य अट असते.

हक्काचे चार प्रकार :

(1) नैतिक हक्क :

व्यक्तीला नैतिकदृष्ट्या हक्क मिळणे समर्थनीय असणे म्हणजे नैतिक हक्क होय. अर्थात कायदेमान्यता व समाजमान्यता त्या हक्काला असणे आवश्यक असतेच. उदाहरणार्थ राखीव जागांचे धोरण Page 15 स्त्रीशिक्षण, स्वातंत्र्य, समता इत्यादी.

(2) कायदेशीर हक्क :

घटनेनुसार मिळणारे हक्क म्हणजे कायदेशीर हक्क होय. दंडशक्ती व न्यायशक्ती या कायद्याच्या दोन यंत्रणांद्वारे कोणत्याही व्यक्तीला हे हक्क मिळतात. अर्थातच ही लोकशाहीतील बाब म्हणावी लागेल. पण कधी कधी कायदाच इतका ताठर असतो की नैतिक हक्क मिळविण्यासाठी व्यक्ती / समूहाला कायद्याशीच संघर्ष करावा लागतो. उदा. महिला विधेयक. काहीवेळेस तर इतक्या चमत्कारीक घटना घडतात की कायदाच अनैतिक आहे की काय, असे वाटू लागते. काही समाजकंटकांमुळे कायदा व न्याययंत्रणांचा अपकीर्ती होते. त्या बदनाम होता. कायद्यात त्रुटी असतात. पण लोकमताच्या आधारे त्यात बदल करता येतो. ही घटनादुरुस्ती होय.

(3) नैसर्गिक हक्क :

व्यक्तीला जन्मतःच मिळणारे हक्क म्हणजे नैसर्गिक हक्क होय. मग ते तिला माहित असो वा नसो. जन्म जितका नैसर्गिक तितकेच हक्कही नैसर्गिक असतात. उदा. जगण्याचा हक्क. जॉन लॉक या ब्रिटीश तत्त्वज्ञाच्या मते काहीही करून आपले अस्तित्व टिकविणे हा नैसर्गिक हक्क होय. मूल जन्माला आले की त्याचा हा हक्क त्याला बजावू देणे ही इतरांची जबाबदारी असते. कारण त्यांच्या लहानपणी त्या कालातील मोठ्यांनी ती पार पाडलेली असते म्हणूनच ते जिवंत असतात. त्यामुळे बालकांची जिवीत रक्षा, त्यांच्या जगण्याचा हक्क इतरांनी त्यांना मिळवून दिलाच पाहिजे. अस्तित्व टिकविण्यासाठी इतरांचे हल्ले, आक्रमणे स्वीकारून प्रसंगी आक्रमकालाच नष्ट करणे हा नैतिक व नैसर्गिक हक्क आहे, असे लॉक म्हणतो.

(4) मूलभूत हक्क :

अस्तित्वाचा हक्क बजावल्यानंतर व्यक्ती ज्या जीवनपध्दतीत जगते ती पध्दती तिला अन्य काही हक्क देते. आपली लोकशाही पध्दती आहे. ती आपणास पुढील मूलभूत हक्क देते.

अ) जगण्याचा हक्क : लोकशाहीसह हक्कमशाही, लष्करशाही इ. कोणत्याही जीवनपध्दतीतील हक्क.

ब) स्वातंत्र्याचा हक्क : सर्वसामान्यांना हा हक्क फक्त लोकशाहीतच मिळतो. अन्य जीवनपध्दतीत तो नसतो.

क) करार करण्याचा हक्क : व्यक्ती, समाज यांना केवळ लोकशाहीतच मिळतो.

ड) शिक्षणाचा हक्क : हा ही लोकशाहीतच मिळणारा हक्क आहे. प्राथमिक सक्तीचे, इतर व्यक्तीवर अवलंबून !

(5) मानवी हक्क :

मानवी हक्क ही गेल्या काही वर्षात, विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धानंतर रुजलेली नवी संकल्पना असून मानवी अत्याचारांचे जे भीषण अनुभव जगाने घेतले त्यातून ही संकल्पना उदयास आली. मानवी हक्कांची सैद्धान्तिक मांडणी सर्व प्रथम जॉन लॉक या ब्रिटीश तत्त्ववेत्त्याने केली. "सर्व माणसे जन्मतःच स्वतंत्र व समान असून प्रत्येकाला सारखाच सन्मान आहे. परस्परांशी वर्तन करताना प्रत्येक माणसाने सदसद्विवेकबुद्धिचा अवलंब करावा" असे युनोच्या जाहीरनाम्यात म्हंटले आहे. 'सदसद्विवेकबुद्धि' हा शब्द गांधीजींचा असून महात्मा गांधींनी म्हंटले होते की 'सर्व न्यायालयांच्या पलिकडे एक न्यायालय आहे व ते आहे सदसद्विवेकबुद्धिचे.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर आकारास आलेल्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेकडे (युनो) मानवी हक्कांविषयीची जबाबदारी आली. आजही युनोकडेच ती असून जगभरात कोठेही मानवी हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास युनोत त्याची चर्चा होते. मानवी हक्कांसाठी युनोची स्वतंत्र समिती असून तिची नुकतीच फेररचना झाली. या फेररचनेस

अमेरिकेचा आक्षेप होता.त्यासंबंधात जगातच 'मानवी हक्क आयोग' स्थापन करण्यात आला आहे. मानवाला असलेला मूलभूत हक्क म्हणजे जगण्याचा हक्क हाच मानवी हक्क समजला जातो.सामाजिक सुरक्षा हा या नव्या संकल्पनेचा गाभा असून व्यक्तीला आर्थिक, राजकीय, सामाजिक इत्यादी हक्क असणे, ही मानव म्हणून नैसर्गिकच बाब आहे, असे मानवी हक्क सांगतो.

(ब) कर्तव्य :

कर्तव्य हे इंग्लीशमधील Duty चे भाषांतर होय.हक्क आणि कर्तव्य या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत, असे म्हटले जाते. या संकल्पना स्वतंत्र वेगळ्या आहेत पण त्या एकमेकांवर अवलंबून आहेत. एकीचा विचार दुसऱ्या शिवाय करता येत नाही. त्यांच्यात फरक करता येतो. पण त्या वेगळे करता येत नाही. हक्क बजावणे म्हणजेच कर्तव्य करणे आणि कर्तव्य करणे म्हणजेच हक्क बजावणे.सोप्या भाषेत एकाचा हक्क ते दुसऱ्याचे कर्तव्य असते.

हक्क आणि कर्तव्य यांचा संबंध :

“मला स्वातंत्र्याचा हक्क आहे, तो इतरांनी मला बजावू दिला पाहिजे ”, अशी अपेक्षा आपण करतो. त्यावेळी इतरांनी “माझ्या स्वातंत्र्यावर आक्रमण करू नये ” अशी अपेक्षा असते. अतिक्रमण न करणे हे त्यांचे कर्तव्य बनते. आता “इतरांनी माझ्या संदर्भात मला हक्क बजावून देण्यासाठी कर्तव्य केले पाहिजे हे जसे आपण लक्षात ठेवतो तसे इतरांनाही हक्क आहे व ते त्यानंतर बजावण्याची संधी मिळावी म्हणून मी माझे कर्तव्य केले पाहिजे.” थोडक्यात माझ्या हक्कासाठी इतरांचे कर्तव्य आणि त्यांच्या हक्कासाठी माझे कर्तव्य असे त्याचे स्वरूप बनते.

पण समजा व्यक्ती केवळ स्वतःचा हक्क बजावत असेल आणि त्याच वेळेस इतरांना मात्र स्वतःच्या हक्कांवर अतिक्रमण करू देत नाही पण कर्तव्याबाबत उदासीन असेल तर ती इतरांच्या हक्कावर अतिक्रमण करित आहे,असा अर्थ होतो.ही हुकूमशाही होते.प्रत्येकाने आपले कर्तव्य केल्यास प्रत्येकाला हक्कांचे स्वातंत्र्य मिळते अन्यथा नाही. हक्क उपभोगणे याचाच अर्थ कर्तव्य करण्याची जबाबदारी ठेवणे.

आता 'कर्तव्य कर' असे म्हणण्याची वेळ आपण इतरांना आणू देता कामा नये. 'हक्क आणि कर्तव्य यांचे परस्परावलंबित्व लक्षात घेता' हक्कांची निर्मिती म्हणजेच कर्तव्यांची निर्मिती ' असा त्याचा अर्थ होतो. केवळ कर्तव्य करणे आणि हक्क न बजावणे हे सुध्दा चुकीचे आहे. एकाची निर्मिती ही दुसऱ्याची निर्मिती असलीच पाहिजे तरच त्या नाण्याच्या बाजू होतील. केवळ हक्क पण कर्तव्य नको. असे असेल तर ते नाणे, नाणे जीवनाच्या बाजारात कसे चालणार ? नाहीच चालणार !

(क) सद्गुण :

सद्गुण आणि दुर्गुण हे शब्द 'सत्' ला 'दुर्' हा उपसर्ग लागून तयार झाले आहेत.त्यांचा अनुक्रमे अर्थ चांगला गुण आणि वाईट गुण.एखादा गुण चांगला किंवा वाईट कसा ठरवावयाचा ? तर त्याचे निकष असू शकतात. जे आपला हेतू पूर्ण करतील त्यास सद्गुण म्हणावे आणि जे करीत नाहीत, अडथळा निर्माण करतात त्यांना दुर्गुण म्हणावे, असे म्हणता येईल. पण नैतिक सद्गुण या निकषांनुसार ठरत नाहीत.सद्गुणांच्या कार्यानुसार त्यांचे दोन प्रकारचे करता येतील:

- 1) बौद्धिक सद्गुण :शास्त्रीय ज्ञान,कलानिर्मिती,योग्यअयोग्य काय, हे बुद्धिपूर्वक ठरविणे.
- 2) नैतिक सद्गुण : औदार्य,संयम,प्रेम,सहकार्य,न्याय,परोपकार इत्यादी.ज्याची प्रेरणा नैतिक आहे ते गुणनैतिक सद्गुण होय.

नैतिक सद्गुणांचे वैशिष्ट्य :

नैतिक सद्गुणांना व्यावहारिक सद्गुण असेही नाव आहे. नैतिक सद्गुणांचे वैशिष्ट्य असे की ते व्यक्तीने सतत धारण केलेले असतील तरच ते सद्गुण ठरतात, अन्यथा नाही. एखाद्या चित्रकाराने चित्र काढणे थांबविले तरी त्याला त्याची चित्रे काढण्याची क्षमता गृहीत धरुन चांगला चित्रकार म्हणू शकतो. यावरुन सद्गुणी व्यक्तीच्या बाबतीत त्या व्यक्तीने चांगले वागणे बंद केले तरी त्याची चांगले वागण्याची क्षमता गृहीत धरुन 'चांगला माणूस' असे म्हणता येत नाही. सद्गुण ही क्षमता नसून माणसाची ती प्रवृत्ती असते. ती सतत व्यक्त व्हावीच लागते. एखादी चांगली आहे याचा अर्थ ती नेहमीच चांगली वागते, वागत राहिल असाच होतो. तेव्हा **सदाचरणाला कधीही सुट्टी नसते !**

पारंपरिक सद्गुण : प्लेटोचा सद्गुण सिध्दान्त

ग्रीक तत्त्वज्ञानाने पाश्चात्य आणि युरोपीय तत्त्वज्ञानाचा पाया घातला. ते परंपरेचा भाग बनले. म्हणून ग्रीक विचार पारंपरिक समजले जातात. प्लेटो प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञ असल्याने प्लेटोचे तत्त्वज्ञान पारंपरिक तत्त्वज्ञान बनले. प्लेटोने त्याच्या नीतिशास्त्राच्या मांडणीत सद्गुणांचे महत्व सांगतो.

प्लेटोच्या मते मानवी आत्म्याचे काही भाग करता येतात. भाग करणे याचा अर्थ तुकडे करणे असा नसून त्या भागाचे कार्य पाहणे होय. वेगळ्या भाषेत आत्म्याचे प्रकार करणे, ते असे :

1. विवेकशील आत्मा (Rational)
2. विक्रमी व साहसी (Courageous)
3. वासनामय (Appetitive)

विवेकशील आत्मा विचार करणारा, साहसी साहस करणारा आणि वासनामय हा वासनांच्या मागे धावणारा आहे. या तीन प्रकारांशी जुळणारे चार सद्गुण आहेत, असे प्लेटो म्हणतो. ते चार सद्गुण असे:

1. शहाणपणा / प्रज्ञान (Wisdom)
2. धैर्य (Courage)
3. संयम (Temperance)
4. न्याय (Justice)

शहाणपणा हा विवेकशील आत्म्याचा गुण आहे, धैर्य व साहस हा साहसी भागाचा गुण आहे. संयम हा वासनामय भागाचा गुण आहे. याचा अर्थ असा की बुद्धिपूर्वक विचार वागणे म्हणजे विवेकशील वागणे. म्हणजेच शहाणपणाने वागणे तर धैर्य व साहसाचे प्रदर्शन करणे यात माणसाचा पुरुषार्थ असतो. वासनोपभोगात त्याने संयम दाखविला तर त्याची विवेकशीलता सिध्द होते. हे सर्व सहकाराने, सुसंवादाने ठरविणे म्हणजे न्यायशीलता होय. न्याय याचा अर्थ या सर्वात समप्रमाण व संतुलन राखणे असते.

याचा अर्थच असा की ज्या मनुष्यात त्याची विवेकबुद्धि, साहस आणि वासना यांच्यात सुसंवाद असतो तोच खरा न्यायी मनुष्य असतो. सद्गुण म्हणजे ज्ञान हा सॉक्रेटीसचा सिध्दान्त प्लेटोला पूर्ण मान्य आहे. पण हे समीकरण वास्तवात कसे आणावे याचे मार्गदर्शन प्लेटो या आराखड्यानुसार देतो. आणि या दोघांचाही शिष्य अॅरिस्टॉटल ते प्रत्यक्षात कसे आणावे, हे सांगतो. त्याच्या मते केवळ त्याच माणसाला सद्गुणी म्हणावे जो आपली विवेकबुद्धि, भावना आणि इच्छा या तिघांमध्ये योग्य ते संतुलन राखतो, योग्य ते नाते जोडतो ! विवेक

आणि अनावर इच्छा यांच्यात नेहमीच तीव्र संघर्ष चालू असतो.त्यात विवेकाच्या बाजूने जाणे हाच न्याय असतो, असे अॅरिस्टॉटल म्हणतो.

3. नैतिकतेचे सिध्दान्त :

1. प्रयोजनवादी सिध्दान्त :

अहंकेन्द्रवाद , सुखवाद आणि सार्वत्रिक सुखवाद

प्रस्तावना :

ज्ञान, धर्म आणि नीती या तीन गोष्टीत फरक केला पाहिजे, ही बाब प्रथम ग्रीक विचारवंतांनी लक्षात आणून दिली. साधारणपणे असा समज आहे की ज्ञानी किंवा धार्मिक व्यक्ति चांगले वागत असते. तथापि ही तथाकथित धार्मिकता किंवा ज्ञानीपणा यांचा चांगुलपणाशी काहीही संबंध नाही, असे व्यवहारात दिसून येते. कारण बुद्धिमान माणसे पध्दतशीरपणे अधिक प्रमाणात अनैतिक कृत्ये करू शकतात. नैतिकता या धर्म व ज्ञान या दोन्हीपेक्षा श्रेष्ठ आहे, हे ग्रीकांनी सिध्द केले. त्यामुळे पाश्चात्य नीतिशास्त्रात नीतीचा विचार एक ' स्वतंत्र इ पानशाखा ' म्हणून होऊ लागला. नीतिशास्त्र ही ग्रीक - पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात स्वतंत्र शाखा झाली. त्यामुळे पाश्चात्य विचारवंत वेगवेगळे सिध्दांत मांडून शकले. पाश्चात्यांनी मांडलेल्या काही सिध्दांतांचे स्वरूप आता आपण पाहणार आहोत. ते पुढीलप्रमाणे त्याचे वर्गीकरण पुढील दोन भागात केले आहे.

प्रयोजन म्हणजे हेतू. प्रयोजनवादी सिध्दान्तांनुसार नैतिकदृष्ट्या चांगले, योग्य , बंधनकारक असणे याचा अंतिम अर्थ ' जिला साधारणपणे न - नैतिक समजली जातात ती मूल्ये कोणत्याही परिस्थितीत मूल्ये समाजात अमलात आणणे. समाजात जे काही वाईट आहे त्याच्या तुलनेत चांगल्याचे प्रमाण जास्त असले पाहिजे , यावर भर दिला गेला पाहिजे एवढेच. म्हणूनच ' एखादी कृती अथवा नियम जर एकूणात चांगल्याचे प्रमाण वाढवित असेल तर आणि तरच तो नियम किंवा कृती चांगली म्हणावी अन्यथा सरळ ती वाईट समजावी. ती कृती मग नैतिकदृष्ट्या चांगली नसेलही. हा दृष्टिकोन व्यक्त करणारे चार सिध्दांत आहेत :

- (1) अहंकेन्द्रवाद / स्व: सुखवाद
- (2) सुखवाद
- (3) सार्वत्रिक सुखवाद

याचे स्वरूप अनुक्रमे पुढीलप्रमाणे :

(1) अहंकेन्द्रवाद :

व्यक्तीने केवळ स्वतःकरीताच जास्तीत जास्त सुख मिळवावे , असे हा सिध्दान्त सांगतो. " माझे सुख हेच माझे परम कर्तव्य आहे, तेच माझे प्राप्तव्य आहे " असे हा सुखवाद सांगतो. म्हणून त्यास 'अहंकेन्द्रवाद' असे म्हटले आहे. व्यक्तीने स्वसुखालाच महत्त्व देण्यालाच नैतिक महत्त्व आहे, असे समजणे हा अहं आहे. एकदा 'स्वतःच्या सुखाला महत्त्व दिले पाहिजे हे मान्य झाले तर प्रत्येक जण तशी कृती करेल. प्रत्येकजण सुखाकडे जाईल. म्हणजेच सर्वजण सुखी होतील. व्यक्तीचे सुख म्हणजे समाजाचे सुख, असे समीकरण हा सुखवाद मांडतो.

जर स्वतःच्या सुखाकडे दुर्लक्ष करून इतरांच्या दुःखाकडे लक्ष देत राहिल्यावर कोणीही सुखी होऊ शकत नाही परिणामी एकूण सुख निर्मिती प्रमाण अतिशय कमी राहिले आहे. प्रत्येकाने सुख निर्मिती प्रमाण अतिशय कमी राहिले आहे. प्रत्येकाने आपल्या सुखासाठी प्रयत्न करावे हा सुखवाद प्रथम एपिक्युरस, थॉमस हॉब्स (1588-1679), नीत्से आणि जोसेफ बटलरने (1692 ते 1752) मांडला .

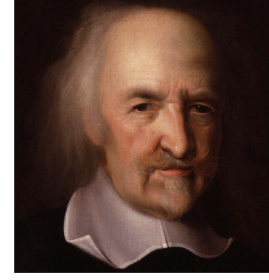
"माझे सुख हेच समाजाचे सुख . समाजाच्या कल्याणासाठी मी माझेच कल्याण करावे " हे तर्कशास्त्र अतिशय चमत्कारीक आहे . कारण हा सुखवाद न होता स्वार्थवाद होतो. प्रत्येकजण स्वार्थी झाला तर एकूण

सामाजिक सुखाची निर्मिती होणार नाही,या आक्षेपावर बटलर म्हणतो, “सुखवाद म्हणजे स्वतःचे सुख ,स्वतः बदलचे प्रेम” हा केवळ शब्दार्थ आहे.

Thomas Hobbes

(5 April 1588 – 4 December 1679),

an English philosopher,
Famous for *Leviathan* (1651)
established the foundation for
most of Western political philosophy

Page | 9

Joseph Butler

(18 May 1692 – 16 June 1752) an English bishop,
theologian, apologist,
and philosopher

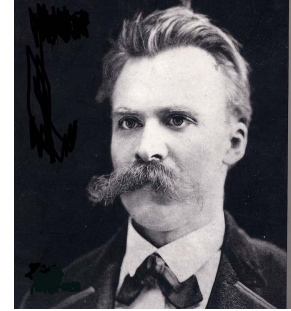

Friedrich Wilhelm Nietzsche

(October 15, 1844 – August 25, 1900)

German philosopher, poet,
composer and classical
philologist.

Famous for his idea about
"death of God."

सामान्य माणसे समजतात तसा स्वार्थ या सुखवादात नाहीच.उलट प्रामाणिकपणा व निस्वार्थ हे धोरण अहंकेन्द्रवादात अपेक्षित आहे. प्रत्येक व्यक्ती जर खरोखरच स्वतःच्या सुखाच्या निर्मितीत गुंतली तर सर्व समाज सुखी होईल ते कसे होईल पुढीलप्रमाणे :

“मी” असे म्हणताना व्यक्तीने केवळ “मी स्वतः एकटी व्यक्ती” असे न म्हणता या “ मीपणात माझे कुटुंबीय, मित्र यांचा समावेश केला पाहिजे.त्या सर्वांचे सुख म्हणजे माझे सुख असे म्हटले पाहिजे.मग साहजिकच मी माझ्या बरोबर त्याच्याही सुखाची काळजी करेन.” अशारितीने ” माझे पणाची ” व्याप्ती वाढविणे ,ही अहंमकेन्द्रवादाची अट आहे. ती अट पाळणे ही नैतिक जबाबदारी आहे. आणि त्यावेळी सर्व मानव समाज हेच माझे कुटुंब होईल तेव्हा मी सर्व समाजासाठी सुख मिळवीन कोणालाही दुःख देणार नाही.

वरील कारणांमुळे अहंकेन्द्रवाद नैतिकदृष्ट्या योग्य आहे.हे व्यक्तिगत धोरण नव्हे.सिध्दांत सर्व काळातील सर्व समाजासाठी असतात. म्हणून अहंकेन्द्रवाद हा स्वार्थ नाही तर सार्वजनिक स्वरुपाचे निस्वार्थ सामाजिक धोरण आहे, असे बटलर म्हणतो.

(2) सुखवाद :

सुखवाद म्हणजे सुख हेच समाजाचे एकमेव ध्येय असले पाहिजे असा सांगणारा वाद होय.सुखवादाचा मुख्य प्रकार म्हणजे सार्वत्रिक सुखवाद.त्यालाच उपयुक्ततावाद म्हणतात.

प्रस्तावना :

” जगी सर्व सुखी असा कोण आहे ? विचारी मना तोच शोधुनी पाहे ”, असे म्हणून संत रामदासांनी सुद्धा सुखाचा शोध घेण्याचे सुचविले.सुख म्हणजे काय ? काय मिळविले म्हणजे सुख मिळविले ? ही एक गंभीर समस्या आहे . पण तिचा गंभीरच काय पण उथळ विचार सुद्धा न करता लोक सुखाच्या मागे लागतात, हीच एक गंभीर गोष्ट आहे.बहुदा ज्यापासून सुख प्राप्त होते त्या वस्तूलाच ते सुख समजतात.उदा. ' शांत अखंड झोप म्हणजे सुख ' ,असे असताना ' सुंदर मऊ बिछाना म्हणजे सुख ' समजले जाते. पण बिछाना विकत मिळतो झोप नव्हे. सुख हे साध्य व सुख देणारी वस्तू हे साधन असते पण साधनालाच साध्य समजण्याची चूक लोक करतात.

बरे सुखाची प्रत्येकाची कल्पना ही भिन्न असते कोणाला खाण्यापिण्यात, कुणाला नुसत्या गप्पा मारण्यात, काहींना पैशात तर काहींना नुसते ' बसून' राहण्यात सुख वाटते. प्रत्येकाला सुख हवे असतेच.पण हवे असतेच असेही नाही.उदाहरणार्थ कुंती,तुकाराम दुःखाची मागणी करतात.गौतम बुध्द दुःख नाकारतोच, तसे सुखही नाकारतो.सॉक्रेटीसच्या मते सुखी दुकरापेक्षा दुःखी माणूस बरा वाटतो.सुख हे वस्तुतः एका भावनेला दिले आहे करुणा,प्रेम,तिरस्कार या जशा भावना आहे तशी सुख ही सुद्धा एक भावना आहे पण सुख, समाधान आणि आनंद यातही फरक आहे. या तिन्ही भावनाच आहेत पण सुखाचा दर्जा उच्च असतो तर समाधान आणि आनंद उच्च असतात असे नाही.शिवाय आनंद हा विकृत सुद्धा असू शकतो. म्हणून सुखाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे देता येते.

“विशिष्ट स्वरुपाची व इष्ट इच्छेची पूर्ती करणे म्हणजे सुख” पण येथे एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. हवे असणे व इष्ट असणे यात फरक आहे . जे इष्ट असते ते सुख समाधान देतेच, असे नाही.खोकला आला आहे आणि इतरांसाठी गरम कांदाभजी तळली जात आहे.भजी खाणे समाधान येईल पण इष्ट नसेल.म्हणून ” जे इष्ट असेल आणि समाधानही देईल त्याला सुख म्हणता येईल ” म्हणून इष्ट समाधानाची पूर्ती म्हणजे सुख भावना अशी योग्य व्याख्या देता येईल.

मिलचा सार्वत्रिक सुखवाद :

जे.एस .मिल म्हणजे जेरेमी बेथॅम या उपयुक्ततावादी तत्त्वज्ञाचा मित्र जेम्स मिलचा मुलगा. जे.एस .मिल बेथॅमचा विद्यार्थी. 1826 मध्ये त्याचा जन्म लंडन शहरात झाला.

John Stuart Mill

(20 May 1806 – 8 May 1873)

A British philosopher,
political economist and civil
servant. Called as

"the most influential

English-speaking philosopher of the
nineteenth century"

केवळ तिसऱ्या वर्षी त्याला ग्रीक भाषा उत्कृष्टपणे लिहिता वाचता येत होती.चौथ्या वर्षी त्याला लॅटीन अवगत झाली.सातव्या वर्षी प्लेटोचे संपूर्ण तत्त्वज्ञान त्याला पाठ होते.जगातील वादग्रस्त आणि जगाच्या

इतिहासावरच विलक्षण परिणाम करणारा 'उपयुक्ततावाद' हा सिध्दांत मिल्कने केवळ 15 व्या वर्षी मांडला. 20 व्या वर्षी Systems of Logic या नावाचा सहा हजार पानांचा ग्रंथ त्याने लिहीला. 1873 साली हॅबीनॉन या छोटयाशा खेड्यात त्याचा मृत्यू झाला. तो कोठेही तर्कशास्त्राचा अथवा तत्वज्ञानाचा प्राध्यापक म्हणून कामाला नव्हता. हे मिलचे थेंडक्यात चरीत्र. त्याचा सिध्दांत पुढीलप्रमाणे.

मिलने आपल्या सुखवादास 'उपयुक्ततावाद' असे नाव दिले. प्रत्येक व्यक्तीला सुखच हवे असते. हा त्याचा सिध्दांत आहे हा सिध्दांत दोन गृहीत तत्वांवर आधारलेला आहे ती अशी:

1. प्रत्येक माणसाला फक्त सुखच हवे असते.
2. माणूस ज्याची इच्छा करतो त्याचीच तो इच्छा करतो आणि तो ज्याची इच्छा करतो, असे जे आहे ते केवळ सुखच असते.

सुखाची व्याख्या मिल्क पुढीलप्रमाणे करतो :

जो जे इच्छितो ते त्याचे सुख.
इच्छा कशाची करावी ?
सुखाची ?
सुख म्हणजे काय ?
माणूस ज्याची इच्छा करतो ते !

मिलचा हा युक्तीवाद नवीन काहीच सांगत नाही. तेच तेच सांगतो. शिवाय ही व्याख्या दोषपूर्ण आहे. जे सिध्द करावयाचे तेच तो गृहीत धरतो. आता हे खरे की मनुष्य ज्याची इच्छा करते ते प्राप्त झाले की त्यास प्राप्तीचे सुख मिळते. पण हे खरे सुखाचे कारण नसते. कारण सुखाचा विचार करण्यापूर्वी आणि सुख मिळाल्यानंतर आपणास खरे सुख मिळाले आहे का ? असा प्रश्न निर्माण होतो. उदा. भुकेली व्यक्ती अन्नाची इच्छा का करतो ? अन्न प्राप्तीचे सुख अनुभवतो पण येथे होणाऱ्या सुखाचे कारण प्राप्त झालेले अन्न हे असते का ? सुख मिळवायचे म्हणून व्यक्ती जेवते ती नसते तर जेवायचे असते म्हणून व्यक्ती जेवते. ती गरज असते पण माणूस अन्न सुखाच्या प्राप्तीसाठी जेवतो असा निष्कर्ष मिल काढतो. कारण त्यांचा सिध्दांत सांगतो की, माणसाला सुखच हवे असते. अन्न सुख देते पण सुख हे काही अन्नाचे सुख नाही हे लक्षात घेतले पाहिजे. जे हवे असते ते सुख आणि सुख म्हणजे जे हवे असते ते हा एक चक्रव्यूह आहे. मिल त्यात अडकलाच पण त्याचे अनुयायी सुध्दा फसले. तो चांगले व सुख एकत्र करतो.

सुख चांगले असते
पण चांगले म्हणजे काय ?
चांगले म्हणजे सुख.

किंवा

जे चांगले असते तेच सखदायी असते.
म्हणून माणूस सुखाची इच्छा करतो.
माणूस ज्याची इच्छा करतो ते सुख.

पण इथे नैतिक पेच असा आहे की " सुखाची इच्छा चांगली असते " . या विधानात सुख आणि इच्छा अशा दोन स्वतंत्र संकल्पना आहेत. मिल त्या एकच समजतो. बरे, आता, रहस्यमयता अशी आहे की, सुख हे

नेहमी हितकारकच असते नाही ! उदा. आजारपणात खाव्या लागणाऱ्या गोळ्या, औषधे कडु असतात. इंजेक्शनमुळे बोटचे - सुजते. आता या काही सुखसंवेदना नव्हेत. तापात चव कडू लागते. काहीतरी वेगळे खावे म्हणून तेलकट तुपकट खाल्ले तर सुख मिळते.पण ते हीतकारक असते का ? याचा अर्थ ' सुख म्हणजे हित ' असा नाही. आणि जे हितकारक आहे ते सुखकारक असतेच असे नाही. आणि नीतिशास्त्र तर हिताची काळजी करते म्हणून सुख ही ही काही नीतिशास्त्रीय संकल्पना होऊ शकत नाही.

मग असे असेल तर ' प्रत्येकाला सुखच हवे असते ' या मिरच्या म्हणण्याचा काय अर्थ उरला ? अहितकारक असेल तर आपण खरेच सुखाच्या मागे धावतो का ? शिवाय सर्वांना सुखच हवे असते असे नाही. तुकाराम विठ्ठलाकडे दुःख मागतो इ. सर्व इच्छा सुखाच्याच असतात. असे कसे समजावयाचे ? अपवाद करायचा तर मग नियम कशाला करायचा ? असे दिसते की, मिल त्याच्या सिध्दांताचा आधारे एक वेगळेच नीतिशास्त्र मांडतो आहे. त्यांच्यामते ' माणसे सुखाचीच इच्छा करतात ' ही सरळ दिसणारी गोष्ट आहे. त्याला पुरावा कशाला हवा ? पण नीतिशास्त्र सांगते की, सुख ही नीतिशास्त्रीय संकल्पना होणे कठीण आहे. म्हणून मिलच्या सुखवादाव आक्षेप घेता येतील. ते असे,

सुखवादावर आक्षेप

1) पहिला आक्षेप असा की एखादया गोष्टीची इच्छा केली जाते म्हणून तिची इच्छा करणे योग्य आहे असे सिध्द होत नसते. कशाची इच्छा करणे योग्य आहे ? हा नीतिशास्त्रीय प्रश्न आहे.दुःखाचीही इच्छा करता येते .पण मिल माणसाने सुखाचीच इच्छा करावी , अशी जबरदस्ती करतो.

2) दुसरा आक्षेप असा की, एकदा सुख हेच चांगले असते, हे पक्के झाले की "जितके जास्त सुख तितके जास्त चांगले " असे म्हणता येते.पण व्यवहारात तसे दिसत नाही. वेगवेगळे तेलकट तूपकट पदार्थ तुडुंब खाऊन लोळत पडण्यापेक्षा एखादी व्यक्ती नाटकाला जाईल, वाचन करेल. काव्यरसापेक्षा ऊसाचा रस गोड असतो.आवडतो, सुख देतो म्हणून खूप खूप प्यावा तर नंतर जे घडेल त्याचे काय ? मिलला आक्षेपांची जाणीव होती. म्हणून तो सुखात प्रकार करू इच्छितो.

सुखाचे प्रकार

उच्च सुख व नीच सुख. तो म्हणतो " सुखी डुकरापेक्षा दुःखी साँक्रेटीस बरा " माणूस व डुक्कर यातील फरक मिल मान्य करतो. तसाच फरक तो सुखातही करू इच्छितो पण सुख ही भावना असल्याने भावनेचे प्रकार करता येत नसतात.हाही आक्षेप लक्षात घेऊन मिल त्याचा युक्तीवाद सुधारीत स्वरूपात पुढीलप्रमाणे मांडतो.

सुख हेच मानवाचे उद्दिष्ट असते.

सुख उपयुक्त वाटते.

जे उपयुक्त असते माणूस त्याचीच इच्छा करतो.

सुखाची इच्छा उपयुक्त आहे.

म्हणूनच सुख उपयुक्त असते.

अशा रितीने सुखाविषयी तो उपयुक्तता वाद मांडतो. सुख उपयुक्त भावना आहे. असा तो दावा करतो. म्हणून त्याच्या सुख वादास "उपयुक्ततावाद" असे म्हणतात. प्रत्येकाला म्हणजेच सर्वांना सुख हवे असते.असा दावा त्यात आहे. म्हणून त्यास "सार्वत्रिक सुखवाद" असेही म्हटले आहे.

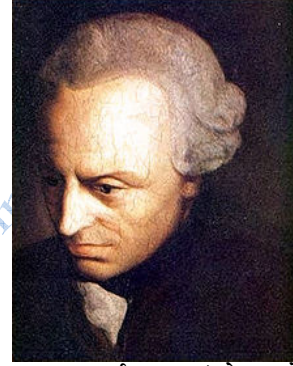
कर्तव्यवादी नैतिक सिद्धांत

प्रस्तावना :

आपण प्राप्तव्यवादी नैतिक सिद्धांताचा अभ्यास केला.सुख हे प्राप्तव्य व हितकारक असते , असा दावा ते करतात. सुख हवे असते, माणूस सुखाची इच्छा करते असे प्राप्तव्य वादी सिद्धांत सांगतो. आता व्यक्तीचे कर्तव्य किंवा समाजाचे कर्तव्य काय असावे हाही एक महत्वाचा प्रश्न आहे. कर्तव्य म्हणजे काय ? ते कसे करावे ? आणि का करावे ? याविषयी इमॅन्युएल कांट याचे चिंतन महत्वाचे आहे. कांट कर्तव्यावर भर देतो आणि कर्तव्यवादी नीतिशास्त्राचे मांडणी करतो.

कांट हा पाश्चात्य तत्वज्ञानामधील अत्यंत महत्वाचा तत्वज्ञ आहे. त्यास 'तत्वज्ञानाचा मुगुटमणी' असे म्हटले आहे. कांटचा अभ्यास केल्याशिवाय कोणत्याही विषयाचा अभ्यास होऊ शकत नाही , इतके कांटचे चिंतन व्यापक व मूलभूत आहे.त्याचा जन्म जर्मनीतील कोनिग्जबर्ग या छोटयाशा शहरात 1724 साली झाला व तेथेच 1804 ला त्याचा मृत्यू झाला.

Immanuel Kant
(22 April 1724 – 12
February 1804)
a German philosopher
from Königsberg
(today Kaliningrad
of Russia)

कांटने अध्यात्म, ईश्वर,निसर्ग,समाज या सर्व क्षेत्रात अतिशय आश्चर्यकारक संशोधन,लेखन केले. अत्यंत शिस्तप्रिय जीवन जगणारा कांट त्याच्या आयुष्यात गावाबाहेर फक्त एकदाच गेला होता.कांट इतका शिस्तप्रिय होता की त्याच्या फिरण्याच्या वेळानुसार लोक आपले घड्याळ लावीत असत.

पार्श्वभूमि :

कांटच्या काळात युरोपातील तत्वज्ञान व विज्ञान प्रचंड गोंधळ होता. कांटने हा गोंधळ मिटविला.ज्ञानाचा मार्ग एकतर बुद्धी आहे किंवा अनुभव आहे अशी दोन टोके अतिरेकीपणे मांडली जात होती. त्यांच्यात त्याने समन्वय केला.त्याच्यामते आपले ज्ञान अनुभवातून सुरु होते आणि बुद्धीत संपते .या बुद्धीला कांट 'विवेकशक्ती' (Reason) असे नाव देतो तो समन्वय करतो. म्हणून त्यास 'समन्वयी' असे म्हणतात. आणि बुद्धीला विवेकाला महत्व देतो म्हणून त्याच्या तत्वज्ञानास 'विवेकवाद' असे म्हणतात.

कांटच्या मते विविध निसर्ग व सामाजिक विषयांचे ज्ञान अनुभवाने होते तर गणित, भूमिती .सौंदर्य कला यांचे ज्ञान विवेकाने होते . सर्वच अनुभव प्राप्त ज्ञान निश्चित असतेच असे नाही तर विवेकाने प्राप्त ज्ञान निश्चित सत्य स्थल काल व्यक्ती निरपेक्ष असते . ही ज्ञान क्षेत्रातील त्याची विवेकवादी भूमिकेची मांडणी तो नीतिशास्त्राच्या क्षेत्रातही करतो.त्यात तो कर्तव्याला अतिशय महत्व देतो म्हणून त्याच्या नीतिशास्त्रास 'कर्तव्यवादी नीतिशास्त्र' असे म्हटले आहे. त्याच्या नैतिक सिद्धांताचे स्वरूप तीन घटकात सांगता येते :

- अ) सत् संकल्प
- ब) कर्तव्य
- क) निरुपाधिक आदेश

काण्टला समजा, आपण असे विचारले की "सुख म्हणजे काय ? " तर त्याचे उत्तर इतरांपेक्षा वेगळे असेल. साधारणतः' सुख प्रत्येकाला प्रिय असते , म्हणून चांगले असते ' असा एक ढोबळ निष्कर्ष काढला

जातो. कान्त असा प्रश्न विचारतो की सुखाची इच्छा नैतिक असते का ? खरोबरच सुख चांगले असते का ? सुखाचा चांगुलपणा नेमका कशावर अवलंबून आहे .कारण समजा उदा. तिकिट न काढता प्रवास करणे , खाऊन पिऊन कॅटीन वाल्याची नजर चुकवून पसार होणे, दरोडे घालणे हा सगळी कृत्य सुखदायी असतात. पण अनैतिक असतात म्हणून सुख नेहमीच चांगले असते असे नाही.चांगुलपणा विवेकाने ठरवावा लागतो.विवेकशक्ती आपणास गणिती ज्ञानासारखे स्थळकाल व्यक्ती निरपेक्ष सत्यज्ञान देते. तसे सुखाचे मूल्य नसते .चांगुलपणा हा विवेकनिष्ठ असेल तर सुख सुध्दा विवेकनिष्ठच असले पाहिजे.

कशावर तरी अवलंबून अलेले सुख हे सुख असतेच असे नाही. म्हणून ते ध्येय होऊ शकत नाही माणसाचे खरे ध्येय स्थळ काळ व्यक्ती निरपेक्ष सुख हे असले पाहिजे.अशा निरुपाधिक आणि चांगल्या सुखाला ' शुभ सुख ' म्हणता येईल अशा सुखाची इच्छा ही खरी म्हणता येईल.म्हणून व्यक्तीने अशी सतत अशा निरपेक्ष सुखाची इच्छा करावी त्याला कान्त ' सत् संकल्प ' असे म्हणतो. सत् संकल्पाने निरुपाधिक सुख मिळते . त्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे-

अ) सत संकल्प :

त्याच्या "नैतिक तत्वांची आधारभूमी" (*Groundwork of the Metaphysics of Morals 1785*) या ग्रंथात तो ही चर्चा करतो.त्याच्या मते व्यक्तीने 'कर्तव्य करणे ' हाच सत्संकल्प आहे.सत संकल्प हाच खरा संकल्प आहे.त्याशिवाय दुसरी कोणतीह गोष्ट विनाअट चांगली असू शकत नाही.तो म्हणता "There is nothing it is possible to think of anywhere in the world, or indeed anything at all outside it, that can be held to be good without limitation, excepting only a good will" (Ak 4:393)बुध्दीमत्ता, शक्ती, संपत्ती, किर्ती,रूप,यौवन अशा अनेक गोष्टी चांगल्या आहेत खऱ्या.पण त्या कशावर तरी नेहमी अवलंबून असतात. सत्संकल्प असा कशावर तरी अथवा कशावरही अवलंबून नसतो.तो निरुपाधिक (unconditional) असतो.सत्संकल्पाचे स्वरूप समजण्यासाठी कांट इच्छा आणि संकल्प यात फरक करतो.

इच्छा आणि संकल्प:

इच्छा ही शाब्दिक , मानसिक असते तर संकल्पाला कृतीची जोड असते. "प्रत्येकजण सुखी व्हा, मोठे व्हा , शहाण्यासारखे वागा, सर्वत्र सुखिनः सन्तु " हे आशिर्वाद संकल्प नसतात.केवळ इच्छा असतात. निरर्थक असतात.त्यांना कृतीची जोड दिली तरच त्या इच्छेचे रूपांतर संकल्पात होते.इच्छा सफल होण्यासाठी जे जे करावे लागेल आणि जे जे करणे शक्य आहे ते ते सर्व करण्याची मनापासूनची तयारी असणे , नंतर प्रत्यक्ष कृती करणे म्हणजे संकल्प .उदा. हिमालय पहावा किंवा निदान कळसूवाईचा डोंगर पहावा, ही इच्छा आणि प्रत्यक्ष ती निर्माण करणे डोंगर चढणे हिंडणे हा संकल्प होय.

थोडक्यात प्रत्यक्ष कृतीशिवाय केवळ शाब्दिक पातळीवर व्यक्त केली जाते ती इच्छा आणि त्या इच्छेला प्रत्यक्ष कृतीची जोड देऊन ती साक्षात सिध्द करणे म्हणजेच संकल्प. (इच्छा + कृती = संकल्प) हे झाले संकल्पाचे स्वरूप.

आता एखादा संकल्प शुभ संकल्प कसा होतो ? तर कान्तच्या मते शुभत्व हा गुण संकल्पात येतो तेव्हा तो सत्संकल्प होतो. पण ते शुभत्व , चांगुलपणा हा कोणत्याही बाहेरच्या घटकावर अवलंबून असता कामा नये. चांगुलपणा हा त्या संकल्पाचा अंतर्भूत घटक असला पाहिजे. हे पहा, दया करुणा सहानुभुती प्रेम मानवता इ. प्रेरणांनी संकल्पयुक्त असावा ; असे कान्तला म्हणावयाचे नाही. या प्रेरणा अथवा संकल्प कधीही शुभ नसतात.या नैसर्गिक प्रवृत्ती मानसशास्त्रीय नियमांवर अवलंबून असतात, माझ्यावर नाही. मला एखाद्याविषयी करुणा वाटेल की नाही वाटणार. ती नाही वाटली तर कोणी माझ्यात ती निर्माण करू शकत नाही. त्यामुळे करुणा वाटून दयेपोटी भीक दिली जाते. पण भिकाऱ्यास भिक देणे हा शुभ संकल्प नाही.कारण भिकाऱ्याचा एकंदर अवतार पाहून किंवा कटकट नको म्हणून भिक दिली जाते.करुणा सगळ्यांना वाटेलच असे ही नसतेच.ही एक गोष्ट.

दुसरी असे की, त्यावेळेपुरता त्या भिकाऱ्याचा प्रश्न सुटेल. पण तो पुन्हा भिक मागेल त्याचे काय ? त्याला पुन्हा भिक मागावी लागते. त्याचे काय ? मुळात भिकारी असणे हे सुद्ध निरोगी, समृद्ध अर्थव्यवस्थेचे व समाजाचे लक्षण असू शकत नाही. येथे प्रश्न असा आहे की, कुणालाही भिक मागावी लागणार नाही. प्रत्येकजण स्वाभिमानाने जगेल असा समृद्ध समाज कसा निर्माण करता येईल ? त्या निर्मितीत माझा सहभाग कसा असेल ? हा मूलभूत शुभसंकल्पाकडे नेणारा प्रश्न आहे. तो सार्वत्रिक स्वरूपाचा आहे.

दया, करुणा, प्रेम या गोष्टींचे सुख सुद्धा सापेक्ष असते. कोणत्या तरी अटीवर, उपाधीवर अवलंबून असतात. त्या त्या व्यक्तीपुरते मर्यादित असतात. कशावर तरी अवलंबून असणे, ही संकल्पाची शुभ होण्याची अट नसते. श्राद्ध करणे, वाढदिवस करणे, आईवडिलांच्या नावाने देणगी देणे हे चांगले संकल्प नाहीत, शुभ संकल्प नाहीत. ते उपाधीयुक्त आहेत. त्यामुळे ते मर्यादित होतात. सापेक्ष होतात. ती अट पूर्ण होणार नसेल तर तो संकल्प ही वास्तवात येत नाही. तो नष्ट होतो.

मग कोणता संकल्प शुभ ठरतो ?

त्याचे उत्तर कान्त पुढीलप्रमाणे देतो :

ज्ञान हे जसे स्थल, काल व्यक्तीसापेक्ष निरपेक्ष सत्य असते, तशी चांगुलपणाची प्रेरणा सुद्धा स्थल काल व्यक्ती निरपेक्ष चांगली असली पाहिजे. आणि जगात अशी प्रेरणा एकच आहे, ती म्हणजे कर्तव्य ! थोडक्यात एखादा संकल्प शुभ होण्यासाठी एकमेव अट म्हणजे तो संकल्प पुरा करणे हे माझे कर्तव्य असले पाहिजे. मग कर्तव्याचे स्वरूप काय ? तर ते पुढीलप्रमाणे.

ब) कर्तव्य :

संकल्प चांगला होण्यासाठी, शुभ होण्यासाठी अनिवार्य असणारी अट म्हणजे प्रत्यक्ष कृती किंवा कर्तव्य या संकल्पनेचे दोन घटक आहेत.

(1) कृतीची भावना / प्रेरणा

(2) त्यानुसार प्रत्यक्ष केलेली कृती.

आता, "नुसतेच जगाचे चांगले व्हावे" असे म्हणून चालत नाही. त्यानुसार आपण स्वतः काय करतो ? हे महत्वाचे असते. नुसते संकल्प चालणार नाही तर थेट कृतीही केली पाहिजे. तरच तिला कर्तव्य म्हणता येईल. अशा रितीने कृतीची प्रेरणा हे तिचे पहिले वैशिष्ट्ये असते. आणि कर्तव्याचे दुसरे वैशिष्ट्ये म्हणजे प्रत्यक्ष कृती. या दोन्ही गोष्टी जुळल्या तरच तो संकल्प कर्तव्य संकल्प म्हणून ओळखला जातो आणि त्यालाच शुभ संकल्प म्हणतात.

कर्तव्य का करावे ? कारण ते कर्तव्य करणे हे माझे कर्तव्य आहे म्हणून.

कर्तव्यासाठी कर्तव्य केले पाहिजे तरच तो संकल्प होय.

एकदा जर कर्तव्यासाठी कर्तव्य करावयाचे ठरविले की, मग "मी कर्तव्य का करू ? माझ्या ठिकाणी कर्तव्यबुद्धी नाही, मी काय करू ?" असे कोणालाच म्हणता येत नाही. म्हणून कर्तव्य करणे, हेच माझे कर्तव्य बनते. 'कर्तव्यासाठी कर्तव्य' या एकाच भावनेतून जो संकल्प प्रेरित होतो तोच सत्संकल्प होय. कर्तव्य कशासाठी करावयाचे ? असा प्रश्न विचारणे हास्यास्पद असते. कर्तव्य करावयाचे असते म्हणून करावयाचे असते. ते माझे कर्तव्य असते ! प्रत्येकजण आपापले कर्तव्य करत असतो. विद्यार्थी, शिक्षक, राजकारणी, समाजकारणी, भाऊ, बहीण, मित्र इ. प्रत्येक व्यक्ती प्रत्येकवेळी कोणत्यातरी कर्तव्याला बांधिल असतातच.

क) काण्टचा तीन आदेशांचा सिध्दांत :

काण्टच्या मते शुभ संकल्पांचे स्वरूप ' कृतीची प्रेरणा अधिक प्रत्यक्ष कृती ' अशा दोन संकल्पांची असते. त्यालाच तो कर्तव्य असे म्हणतो. ती निरपेक्ष असते. याचा अर्थ ही कर्तव्यबुद्धी निरुपाधिक असते. कशावरही अवलंबून नसते. काहीतरी मिळवायचे म्हणून कर्तव्य करावयाचे नसते तर कर्तव्यासाठी कर्तव्य करावयाचे असते . तोच सत्संकल्प होय. पण अमुक एक कृती ही कर्तव्य आहे , हे ठरवावयाचे कसे ? हा प्रश्न येतो.

तुमचा संकल्प सत् संकल्प असला पाहिजे, हे खरे. "कर्तव्य करा " किंवा विशिष्ट कृती हे तुमचे कर्तव्य आहे, असे कोण सांगतो ? हा प्रश्न सोडविण्यासाठी काण्टला 'नैतिक आचरणाचे परमतत्त्व ' (The Supreme Principle of Morality) शोधून काढावयाचे होते. ते तत्त्व असे मांडतो. " केव्हाही काहीही झाले तरी अशी कृती कर की त्या कृती मागील तत्त्वे हा सार्वत्रिक नियम व्हावा अशी इच्छा तू करू शकशील " या आदेशाला ' **निरुपाधिक आदेश** ' (Categorical Imperative) म्हणतात. या आदेशाचीच तो सविस्तर मांडणी करतो. ती करण्यासाठी तो सांगतो की 'कर्तव्य कर ' असे बाहेरची कोणी व्यक्ती सांगत नाही . तसे सांगितले तर ते कर्तव्य उरत नाही. कसे ? हे स्पष्ट करण्यासाठी तो आदेशाचे तीन प्रकार सांगतो :

1. सोपाधिक आदेश (hypothetical imperative) :

एखादे उद्दिष्टय साध्य किंवा स्वार्थ साधण्यासाठी जो आदेश दिला जातो, तो सोपाधिक आदेश. चांगला अभ्यास करा, ते कर्तव्य आहे या आदेशामागे परीक्षेत सुयश हे साध्य असते. पहाटे फिरायला जा, प्रकृती नीट राखा, या आदेशामागे आरोग्य सुधारणे हे उद्दिष्ट असते. चांगला स्वयंपाक शिक चांगला नवरा मिळेल ही सगळी कर्तव्य ही सोपाधीक कर्तव्य असतात त्याचे नैतिक मूल्य शून्य असते.

2. निश्चितार्थक आदेश (Assertorocal imperative) :

या आदेशात उद्दिष्ट असते. पण ' जर .. तर.. ' ची अट नसते. म्हणजे येथे आदेशाची आवश्यकता आणि बंधकता नसते. उदाहरणार्थ ' सुख हे उद्दिष्ट असते. पण म्हणून सुख मिळव ' असा आदेश दिलाही जातो. सुखवाद तेच सांगतो. लोक कृतीही करतात. पण सुख मिळवच , असे म्हणू शकत नाही, कारण काहीजणांना ते नको ही असू शकते. उलट नैतिक आदेशात मात्र बंधकता , अनिवार्यता असते. कारण त्यात उद्दिष्ट नसते. असा आदेश म्हणजे काण्टच्या मते ' कर्तव्य कर ' आणि तो विवेकबुद्धी देते. त्यासाठी तो तिसरा प्रकार मांडतो.

3. निरुपाधिक आदेश (Categorical imperative) :

हा आदेश म्हणजेच " **Act only according to that maxim whereby you can, at the same time, will that it should become a universal law**"¹ हाच सिध्दान्त म्हणजे ' निरुपाधिक आदेशाचा सिध्दान्त ' होय. या सिध्दान्ताची अधिक माहिती घेवू. त्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे :

¹ Kant, Immanuel; translated by James W. Ellington [1785] (1993). *Grounding for the Metaphysics of Morals 3rd ed.*. Hackett. pp. 30. ISBN 0-87220-166-X.

काण्टचा निरुपाधिक आदेशाचा सिध्दांत :

(1) आचरणाचा नियम

” केव्हाही काहीही झाले तरी अशी कृती कर की त्या कृती मागील तत्वे हा सार्वत्रिक नियम व्हावा अशी इच्छा तू करू शकशील ”

"Act only according to that maxim whereby you can at the same time will that it should become a universal law without contradiction. "

हा नियम खरा तर मूलभूत "Always act on that maxim which you can wish at the same time to be a Law universal " या आदेशाचेच एक रूपांतर आहे.त्याच्या मते संकल्पाचे स्वरूप असे असावे की कृतीचा नियम हा सार्वत्रिक , सार्वजनिक व्हावा.कान्टच्या मते कृती करतांना, कर्तव्य बजावतांना त्यामागील तत्व हा केवळ स्वतःलाच लागू असता कामा नये .ते सर्वांना लागू होईल असे व्यापक व आदर्श असले पाहिजे. उदा. दिलेले वचन पाळावे हे तत्व ” मला इतरांनी दिलेले वचन त्यांनी पाळावे ” असे असू नये ; तर ” प्रत्येकाने दिलेले वचन पाळावे ” असे सार्वत्रिक स्वरूपाचे असावे. तरच तो आचरणाचा नियम होईल. वचन पाळा हा कर्तव्यात्मक आदेश विवेकबुद्धी विना अट देते म्हणून कान्ट या आदेशाला **निरुपाधिक आदेश** असे म्हणतो. त्यासच तो **“नीतीचे परम तत्व”** असेही नाव देतो.

(2) निसर्ग नियमाचे तत्व :

” अशा रितीने कृती कर की तुझ्या कृतीमागील तत्त्व जणू काही तुझ्या संकल्पामुळे निसर्ग नियम बनणार आहे . ”

"Act as if the maxim of your action will become through your wish a Natural Law "

पहिला आचरणाचा नियम इतक्या काटेकोरपणे अमलात आणावा की जणू काही तो निसर्ग नियमच बनावा ! कारण निसर्ग नियम अपरिवर्तनीय आणि अनुल्लंघनीय असतो.तसा कर्तव्याचा नियम असावा. काण्टच्या मते व्यक्तीचे वर्तन अशा तऱ्हेचे आचरण असावे की त्याचा आदर्श सर्व काळातील सर्व देशातील लोकांनी जणू काही निसर्ग नियम स्वीकारावा , तसा विनाअट स्वीकारावा. ' कर्तव्य कर ' हा विवेकबुद्धीने दिलेला आदेश असा निसर्ग नियम बनला तरच तो सतसंकल्प होवू शकतो, अन्यथा नाही.

(3) साध्यमूल्यत्व

”कोणत्याही माणसाला , मग ती स्वतः असो किंवा इतर कुणीही , केवळ साधन म्हणून न वागविता तो माणूस एक साध्य आहे असे वागविले पाहिजे ”

" Treat humans whether in the their own person or in the person of somebody else always as the end and never merely as means "

प्रत्येक माणूस हा आपले साध्य असला पाहिजे, तो साधन असता कामा नये. त्यास साधन समजू नये. जर “मी इतरांना साधन समजलो तर इतर लोकही मला तसेच साधन समजूनच वागवतील. त्यामुळे त्यांनी मला साध्य समजावे , असे मला वाटत असेल तर मीही त्यांना साध्यच मानले पाहिजे , साधन नाही ” काण्टच्या मते , माझी स्वतःची कृती व इतरांची कृती याकडे आपण भिन्न नजरेने न पाहाता व्यापक दृष्टिने पाहिले पाहिजे. मी जितका महत्वाचा आहे, असे मला वाटते तितकेच इतरजनाही मला तितकेच महत्वाचे वाटले पाहिजेत तरच मी ही इतरजनांना महत्वाचा वाटेन, अन्यथा नाही. कारण हा नियम सार्वत्रिक स्वरूपाचा असतो.

(4) साध्य मूल्यांचे सुव्यवस्थित जग :

“ साध्य मुल्याच्या एका सुव्यवस्थित जगाचा एक घटक समजून प्रत्येक व्यक्तीने आचरण करावे.”

" Always act as a member of Kingdom Of Ends "

कान्टच्या मते वरील तीन आदेश पाळले तर जे जग निर्माण होईल ते साध्य मूल्यांचे जग होय.” मी साध्य असेल इतर जनही साध्य असतील. ” असे सांगणारा हा स्वतंत्र नीतितत्त्वच आहे. परिपूर्ण नैतिक जगात संघर्ष नसतो. याचे कारण मी कुणालाही साधन मानीत नाही आणि मलाही कुणी साधन मानीत नाही. त्यामुळे माझ्यावर कुणी बंधन घालीत नाही अन् मी ही प्रतिकार म्हणून त्या व्यक्तीवर बंधने लादत नाही. अशा जगाची रचना ही साहजिकच सुव्यवस्थित असते. ते साध्यमूल्याचे राज्य असते.

(5) निरुपाधिक चांगलेपणा वा संपूर्ण कल्याण

हे चार आदेश साध्यमूल्यांचे जग निर्माण करणारे आहे. ते जर निर्माण झाले तर कर्तव्य करणारी व्यक्ती त्या जगाची नागरीक होते प्रत्येकजण अशी नागरीक झाली तर जगात केवळ सत्संकल्प असेल. प्रत्येकजण चांगले वागेल प्रत्येकाचे कल्याण प्रत्येकजण साधेल मी माझे कर्तव्य केले आता तू तुझे कर्तव्य कर असे कुणीही कुणाला सांगणार नाही कारण प्रत्येकजण आपापले कर्तव्य करीत राहिल, अशा जगात सर्वजण सुखीही असतील.

साधारणतः असे घडते की कोणतेही सुख कोणत्यातरी अटी पाळल्या तरच मिळते. त्यामुळे सत्संकल्पाशी सुसंगल असेल तर सुख चांगले असते. दुर्जनाला सुख मिळाले तर ते चांगले नसते. ती भयानक गोष्ट होईल. सुख सज्जनाला मिळावे असे वाटत असेल तर तो सत्संकल्पाशीच जोडला गेला पाहिजे. सदगुण आणि सुखी जीवन हेच खरे कल्याण असते. नीती माणसाला हवी असते ती सुखी होण्यासाठी नव्हे तर सदगुणी होण्यासाठी असे काण्टला म्हणतो. थोडक्यात सोपाधिक आदेश व निरुपाधिक आदेश असे कर्तव्याचे मुख्य दोन प्रकार आहेत. पण सोपाधिक आदेश हे कर्तव्य नव्हे. खरे कर्तव्य निरुपाधिक आदेशाच्या स्वरूपात असते. ते आदेश विवेकबुद्धी देते. आणि ती प्रत्येकाजवळ असते.